

В. М. Подрига

*Полтавський національний педагогічний університет
імені Володимира Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АРХЕТИПІВ КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО У ПРОЗІ О. СОМОВА

У статті розглядаються особливості художньої інтерпретації архетипів колективного несвідомого у російськомовному художньому доробку О. Сомова. Стверджується, що белетрист в умовах, коли відбулося руйнування української культури, духовне спустошення представників провідної верстви, намагався по-явити процеси дегуманізації суспільства, відшукати ідеали його розвитку в архетипах, що притаманні національному міфологічному мисленню.

Ключові слова і словосполучення: архетип, інтерпретація, міфологічне мислення, проза.

У 1820-х роках в українському письменстві відбувався процес становлення художнього феномена – романтизму. На думку літературознавця Д.С. Наливайка, «найзначнішого розвитку в українській літературі набула течія народно-фольклорного романтизму, що зумовлено соціальним станом тогочасної України та її національної культури» [5, с.275].

Українські письменники, зазнаючи впливів поетики романтизму, застосовували зразки українського фольклору, намагаючись наблизитися до розуміння душі народу, надати своїм творам яскравого національного колориту. Показовими в цьому плані є міркування О. Сомова, який вважав, що «словесність народу є промовистою картиною його моралі, звичаїв і стилю життя» [7, с.166]. Письменник визнавав, що література може бути народною лише тоді, коли ґрунтуватиметься на «моралі, поняттях і способі думок» [7, с.172] одновірців.

Під впливом української уснопоетичної творчості у оповіданнях та повістях він створив міфологічну модель космосу, що за своїми світоглядними, культурними параметрами відповідає народній і пов'язана з її емоційним, естетичним, моральним, психологічним кодами. Вивчення поганської міфології українським митцем першої половини XIX століття спричинене намаганням з'ясувати світогляд, особливості бачення Всесвіту українцями.

Художню спадщину О. Сомова досліджували українські та російські літературознавці. Н. Петруніна вивчала творчу особистість О. Сомова у зв'язках з іншими митцями 1820–1830-х років (стаття «Орест Сомов и его проза»). Літературознавець З. Киришок досліджувала творчість О. Сомова в системі російсько-українських культурних зв'язків, розглядала його діяльність як російського письменника і критика доби О. Пушкіна (монографія «О. Сомов – критик та белетрист пушкінської епохи»). Її увага концентрувалася й на вивченні зв'язку творчості О. Сомова з українським фольклором. Учена визначила функцію усної народної творчості у творчому доробку митця (стаття «Фольклор в творчестве Ореста Сомова»), простежила трансформацію народного повір'я в його оповіданнях та творах О. Пушкіна й М. Гоголя (стаття «Творческое осмысление народного поверья в произведениях А. Пушкина, Н. Гоголя, О. Сомова»). Художня спадщина прозаїка привернула увагу й Т. Деркач, яка порушила питання впливу митця на розвиток української російськомовної романтичної прози (стаття «Орест Сомов та його роль у становленні й розвитку української ро-

сійськомовної романтичної белетристики»). У 2007 році Ю. Матвеева захистила дисертаційне дослідження «Орест Михайлович Сомов – літературний критик. Наукова біографія», у якому реконструювала життєвий шлях митця як рецензента, оглядача літератури, критика. Проте ці літературознавці не звертали увагу на особливості художньої інтерпретації архетипів колективного несвідомого у прозі літератора. Тому є потреба з'ясувати особливості художнього втілення образів колективного несвідомого українців у творчому доробку прозаїка.

Психоданалітик К.Г. Юнг, орієнтуючись на поняття першообразу, запропонованого давніми філософами, пов'язував його з колективним несвідомим, вважаючи, що архетип – «задана можливість певної форми уявлень» [8, с.332], а тому його потрібно осмислити, щоб наповнити певним змістом, «матеріалом свідомого досвіду» [8, с.331]. Учений обґрунтував ідею первинного образу, що є реалізацією архетипу в мистецтві, зокрема в літературі. Через архетипи люди отримують досвід від попередників, облаштовуючи так чи інакше власне життя, діяльність. Кожен письменник буде створювати образи, пов'язані з історичним, духовним, психічним досвідом свого народу.

Архетиповим у белетристиці О. Сомова є образ рідної землі (Великої Матері) – України, що виражається у творах за допомогою топонімів, гідронімів та адміністративно-територіальних назв: Дніпро, Київ, Королевель, Золочів, Суми. Прозаїк не вважав територію України цілісною, а тому її образ розпадається на такі складові, як Малоросія й Україна. Таке бачення України спричинене її політичною та економічною несамостійністю, наслідком колоніальної залежності.

Міф урожайної і моральної України, створений у художньому доробку О. Сомова, виражає образ бажаного майбутнього, яке нерозривно поєднане з ідеальним минулим. Тому образ України в незакінченій повісті «Гайдамак: Малороссийская биль» трактується як символ рідного краю, сторона розкішної природи, щедрості й достатку, що є запорукою продовження роду українців, ознакою їхньої працьовитості. Його створено за допомогою прийому натюрморту: «Огромные груды арбузов, дынь, яблок и других плодов, коими небо благословило Малороссию и Украину, лежа рядами на подстилках по обе стороны площади, манили взор и вкус и свидетельствовали о плодородии края» [6, с.22].

Белетрист на основі романтичних засад поетизації колишнього життя нашого народу тлумачить минуле України як гармонійну систему, коли людина жила у відповідності з природними потребами: «Лет за пятьдесят Малороссия была страной поэтической... Простой народ пил, ел и дремал в роскошной лени зимою, зарывшись на печи в просо или овес» [6, с.38]. О. Сомов уявляв минуле життя українського селянина тихим, безтурботним. Але поруч цього змалював картини занепаду сільської ідилії на початку XIX століття. Тому пише про «худо возделанные поля» [6, с.38], «полуразвалившиеся хижинь», «заглохшие сором и крапивою улицы» [6, с.38], які свідчать про хаос у закріпаченій Україні.

Прозаїк створив власний міф урожайної України, протиставивши його реально закріпаченому і духовно сплюсненому російським царизмом краю.

Досить яскраво в прозі О. Сомова розкривається архетип хати, що є символом рідного краю, безперервності роду, України. Як свідчить Ю. Липа, хата – «це те місце, де найбільш людина є людиною. Це – осередок людства для українця» [2, с.200], вона тісно пов'язана з поняттям рідної землі [2, с.200]. Міфопоетичні асоціації, пов'язані з образом хати у творчості українського прозаїка будуються на антитетичній моделі: хата як щаслива родина, суспільство, Україна і хата як уособлення бездуховності, а тому й нещастя родини, суспільства.

Помешкання українських панів кінця XVIII століття, за свідченням О. Сомова, мало чим відрізнялися від хатин простолюду, а тому й інтер'єр їх-

ніх осель був традиційним: «Будинки сільського панка були не многочисленны светлицами, иногда тесовые или чисто выбеленные стены с божницею, с простою дедовскою утварью составляли все их украшение; иногда стены пестрели и удивляли глаза простодушных гостей теми самыми или подобными тем изображениям, какими Котляревский убрал палаты царя Лагина...» [6, с.39]. Образ будинку виступає символом єдності станів українців, узначаленого облаштування осель і свідчить про спадкоємність традицій матеріальної культури.

З образом Великої Матері, хати нерозривно пов'язаний архетип жінки-матері, яка, на думку Ю. Липи, «єднає навколо себе родину» [2, с.179]. Такі героїні, паніматка Сластьона («Сватовство» О. Сомова), старенька Феона («Русалка») уособлюють материнство, а також пов'язану з ним ніжність, душевну теплоту, любов. Вони оберігають власних дітей від духовного звиродніння, працюють на добробут родин. Ці жінки – носії притаманних українкам рис: працьовитості, турботи, мудрості, високої духовності, людинолюбності; вони – берегині українських традицій, звичаїв.

Архетип мудрого старого також втілено у проза О. Сомова. Так, у повісті «Гайдамак: Малороссийская бль» митець створив образ попа Питирима, якого наділив характерними рисами ментальності протоукраїнців, які збереглися й до нашого часу – мудрістю та миролюбністю.

Звичайно, образ старого асоціюється з архетипом мудреця, котрий, на думку К.Г. Юнга, «є безсмертним демоном, який освітлює хаотичну темноту життя променем смислу. Це просвітлений, учитель і майстер...» [8, с.299-300]. Питирим наділений винятковою мудрістю, завдяки якій намагається допомагати співвітчизникам (гайдамакам) зміцнити віру. Він з'являється в той момент, коли твереза оцінка ситуації може врятувати від небезпеки. Проте його заклик помилувати грішника гайдамаки не почули.

У незакінченій повісті О. Сомова «Гайдамак: Малороссийская бль» яскраво змальовано ще одного старого, сліпого бандуриста без імені, який своєю грою та співом сколихнув душі слухачів, викликавши бурхливі емоції та сум за минулим життям, передовсім добою Гетьманщини, часами Хмельниччини, «временами истинно героическими, когда развившаяся жизнь народа была в полном соку своем, когда закаленные в боях и взрослые на ратном поле казаки бодро и весело бились с многочисленными и разноплеменными врагами, и всех их победили; когда Малороссия почувствовала сладость свободы и самобытности народной и сбросила с себя иго вероломного утеснителя, обещающего ей равенство прав, но тяжким опытом доказавшего, что горе покоренным!» [6, с.30].

Бандурист – символ єднання минулого й сучасного, він нагадує нащадкам про звияту предків. Розширюючи символічне значення постаті співця, варто додати, що він – носій народного духу, зберігач історичної пам'яті. Співаючи про славне героїчне минуле, підкреслює колишню славу, увиразнює героїчний дух і патріотичні почуття гетьманів, козаків.

О. Сомов, увіпни до канви твору образ співця, зреалізував мотив національної туги, якою переймаються слухачі його пісень, що символізують зв'язок поколінь, сприяють підвищенню рівня самосвідомості і національної свідомості. Як зауважує І. Лімборський, «бандуристові у творах тогочасних українських письменників відведено функцію єднальної ланки між вчорашнім і сьогоднішнім днем, а його співи викликають живі і щирі почуття слухачів, пробуджують у сучасників почуття гордості за своїх предків (Л. Боровиковський: «Бандурист», «Баян»; А. Меллинський: «Бандура»; М. Костомаров: ««Дід-пасічник»; М. Шапкевич: «Бандурист»; Т. Шевченко: «Перебендя»)» [3, с.144]. Як переконуємось, прозаїк створив образ бандуриста під впливом національної романтичної традиції.

Шукаючи ідеальну модель держави в Козаччині, Гайдамаччині та в сучасному житті, осмислюючи соціально-національні типи українців, О. Сомов усвідомлює, що вона ґрунтується лише на духовно-світоглядних, культурних, моральних універсалиях, які вирізняють українців з-поміж інших народів. Тому в його прозі поетизуються такі одвічні чесноти та моральні якості українців, як воля, слава, мудрість, миролюбність, мужність, добротність, безкорисливість, взаємодопомога. Літератор звертає увагу на ті суспільні, соціальні, культурні, історичні ідеали минулого, у яких виражено колективні прагнення народу, його дух, намагаючись консолідувати сили народу в боротьбі з колоніальною системою.

У творах О. Сомова опрацьовується мотив занепаду України на прикладах переродження української шляхти, яка, яка, орієнтується на моду зі столиці, переймає звичаї, побут російського дворянства. Серед персонажів творів вирізняється безгосподарністю Максим Непшета, жадібністю та гоноровитістю пан Гриценко, експлуатуванням селян пан Просечинський.

Окрім мотивів деградації духовності сучасної письменникові української шляхти (що дорівнює занепаду України), в його прозі звучить тема відродження держави через мудрих, духовних і працьовитих представників українства.

Ця особливість зближує творчість О.Сомова з художньою спадщиною Т. Шевченка, який висловив ідею «смерті України» та її воскресіння. Г. Грабович зазначає, що у творчості Т. Шевченка втілюється ідея майбутнього України, яке настане після занепаду, «смерті України», а тому «сучасний стан буття з його фальшивим розумом і фальшивою мораллю замінить триумф ідеальної спільності людей» [1, с.174]. Як і в поета, у творах прозаїка звучить думка про відродження України через формування духовної еліти нації. О. Сомов опрацьовує образ матеріально і духовно багатой України як ідеальної спільноти людей, основними рисами яких є працьовитість та високі моральні якості. Рідна земля у його творах, як і у свідомості українців, уособлює і захист, і материнську опіку, і неперервність життя хліборобської нації.

Відтворюючи часи Київської Русі, добу Гайдамаччини, життя в Україні кінця XVIII – першої третини XIX століть, О. Сомов оудожив символічні для нашого етносу соціальні типи: богатира, Бандуриста, гайдамака, чумака, козака, увиразнивши їх тими рисами українського національного характеру, яких бракувало сучасникам прозаїка: мудрістю, миролюбністю, відважністю, самопожертвою, безкорисливістю, взаємодопомогою, волелюбністю, працьовитістю, справедливістю, готовністю боронити рідний край.

З історичною долею українців тісно пов'язаний етнотип воїна, який у творах О. Сомова втілений у образах гайдамаки-козака Кирика (Гаркуші), козака-чумака Леська («Гайдамак: Малороссийская быль»), витязів Кончислава («Купалов вечер»), Велесида («Блуждающий огонь»), козака Федора Блискавки («Киевские ведьмы»). Цим героям притаманні такі якості, як волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності (власної і колективної), працелюбство, готовність боронити свою батьківщину і православу віру, почуття товариства, жертвність.

Основна увага О. Сомова зосереджена на відображенні таких соціально-історичних типів, як козак та гайдамака. Звернення до постаті козака (реєстровця) – захисника і оборонця народу – у його творчості зумовлюється нагальною потребою дати приклад для недієвих українців, спонукати їх до активної життєвої позиції.

Письменник зосереджує увагу на відважності козаків, яку вони перейняли від предків-дружинників, воєвод та князів. Наділяючи своїх героїв такою рисою характеру, як мужність, О. Сомов утверджує думку про потребу захи-

пяти України на початку XIX століття від закріпачення та духовного руйнування. Недарма Гаркуша з повісті О. Сомова «Гайдамак: Главы из малороссийской повести» називає гайдамаків козаками.

Козаки у творах О. Сомова зображені веселими, легковажними у ставленні до життя, марнотратними. Це і Лесько з незавершеної повісті «Гайдамак: Малороссийская быль» і Федір Блискавка з оповідання «Киевские ведьмы». Не останню роль у змалюванні запорожця як розбишаки відіграла та обставина, що на початку XIX століття була популярною тема розбійництва, яка, напшаровуючись на створений імперський міф про козаків, опрацьовувалася і в літературі.

Спадкоємцями волелюбного духу січовиків, яких у XVIII столітті закріпачила Російська імперія, стали гайдамаки, тому портрет Гаркуші (Кирика), змалюваний у незакінченій повісті О. Сомова «Гайдамак: Малороссийская быль», нагадував образ козака. Саме цей ватажок вербує до загону месників сміливих чумаків, які теж не забули про козацьку звитьгу предків. Переорієнтація чумака на козака у творі О. Сомова – зворотній процес проблеми перекваліфікування реальних козаків у господарників (хліборобів, чумаків), які під впливом колонізаційних процесів, передовсім, знищення Скатериною II Січі, перестали бути захисниками рідної землі.

Образ Гаркуші, створений у прозі О. Сомова, змалювано в душі народних переказів, а тому він трактується як захисник соціальних прав народу. На створенні його портрета позначилася характерна риса: від реальної історичної особи автор бере лише ім'я, а вчинки, характер моделює відповідно до уявлень народу та власного бачень постаті.

Основна риса образу Гаркуші – прагнення справедливості, що є однією з основних чеснот українців. Саме вона і визначає вчинки героя, який намагається покарати тих, хто живе не за законами християнського милосердя та братолюбства, передовсім, зажерливе панство. Якщо кваліфікувати вчинки персонажа Гаркуші з повісті О. Сомова «Гайдамак: Главы из малороссийской повести», то вони відповідають реальним діям ватажка: обидва нападають на маєтки тих панів, які вислизують своїх кріпаків.

На перший погляд може здатися, що дії гайдамаків споріднюють їх із грабінниками. Як писав П. Мірчук, «напади дійсних гайдамаків скеровувалися лише проти польських панів, і цілпо нападу була помста за кривду, що їх заподіяли польські пани українському населенню» [4, с.158]. Літератор, створюючи образ Гаркуші, стверджує, що його бунтарство викликане не прагненням особистою збагачення, а соціальною несправедливістю. Вчинки ж ватажка – правильні, адже він карає кривдників і експлуататорів. Персонаж Гаркуша, створений у повісті О. Сомова, уособлює таку рису українця, як прагнення соціальної справедливості. У творі «Предания о Гаркуше» Г. Квітка-Основ'яненко хоча й засуджує стихійну і самовільну каральну діяльність Гаркуші, але змушений визнати, що вона справедлива, бо породжена умовами реальності. Зображений гайдамацький рух у прозі О. Сомова – стихійний, не опертий на народні маси, як це було насправді, а тому не відтворений широко, як у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки».

Отже, відтворюючи національні образи-архетипи рідної Великої Матері, жінки-матері, хати, мудрого старого (попа, бандуриста), воїна (козака, гайдамаки), О. Сомов утверджує культ матеріально і духовно багатой України, що є символом захисту, материнської опіки, щасливої родини, неперервності життя хліборобської нації, збереження культурних традицій, духовності. Подальший розгляд інтерпретації архетипів колективного несвідомого у творах О. Сомова допоможе глибше проникнути в особливості індивідуальної поетики прозаїка.

Список використаних джерел:

1. Грабович Г. Поет як міфотворець : семантика символів у творчості Тараса Шевченка : [переклад з англ. – 2-е виправлене й авториз. вид.] / Григорій Грабович. – К. : Часопис «Критика», 1998. – 206 с.
2. Липа Юрій. Призначення України / Юрій Липа. – [2-е незмінне видання]. – Нью-Йорк : Накладом Української книгарні «Говерля», 1953. – 308 с.
3. Лімборський І. Осеснізм в українській літературі / Ігор Лімборський // Весвіт. – 1999. – № 5-6. – С. 141-146.
4. Мірчук П. Коліївщина : гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 320 с.
5. Наливайко Д.С. Романтизм / Д.С. Наливайко // Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст. : [довідник] / [редкол.: В.Г. Дончик та ін.]. – К. : Либідь, 2000. – С. 273-275.
6. Сомов О.М. Купалов вечер : избранные произведения / Орест Сомов ; [составление З.В. Кирилук]. – К. : Дніпро, 1991. – 558 с.
7. Сомов О.О. романтической поэзии / О.М. Сомов // «Их вечен с вольностью союз». Литературная критика и публицистика декабристов / [сост. С.С. Волка]. – М. : Современник, 1983. – С. 158–173.
8. Юнг К.Г. Дух в человеке, искусстве и литературе / К. Г. Юнг ; [научн. ред. перевода В. Поликарпова]. – Минск : Харвест, 2003. – 384 с.

The article deals with peculiarities of artistic interpretation of national archetypes in the Russian-language creative heritage of O. Somov. It argues that the belletrist tried to explain the processes of dehumanization of the society and find ideals for its development in the archetypes inherent in the national mythological thinking, when the Ukrainian culture became subject to destruction and representatives of the leading part of the society became spiritually shallow.

Key words and word-combination: archetype, interpretation, mythological thinking, prose.

Отримано: 28.08.2013 р.

В. Т. Поліщук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

**ПАВЛО ФИЛИПОВИЧ ПРО ПЕТРА ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО
ТА РАННІЙ УКРАЇНСЬКИЙ РОМАНТИЗМ**

У статті наведено ряд посутніх думок П. Филиповича про творчість П.П. Гулака-Артемовського – від сухувато-колючого аналітизму до визнання ролі поета у шуканні нових літературних шляхів.

Ключові слова і словосполучення: котляревщина, етнографічна окремішність, вульгарно-соціологічні міркування, романтична балада, шукач нових літературних шляхів.

Павло Филипович, талановитий письменник і вчений, був одним із найсумлінніших дослідників раннього українського романтизму, залишив цілу низку вдумливих розвідок відповідного змісту («До історії раннього українського романтизму»), «Шевченко і романтизм», «До студіювання Шевченка та його доби», «Шевченко і Гребінка», «Українська стихія у творчості Гоголя»